

فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

علمی-پژوهشی

سال هشتم-شماره دوم-تابستان ۱۳۹۴-شماره پیاپی ۲۸

بررسی سبکی اشعار دینی قرنهای دوازدهم و سیزدهم هجری و مقایسه‌ای

کوتاه با قرنهای نهم تا یازدهم

(ص ۲۴-۱)

فاطمه ابوحمزه^۱

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۴/۰۳/۰۷

تاریخ پذیرش قطعی مقاله: ۱۳۹۴/۰۵/۲۷

چکیده

پژوهش حاضر در صدد تبیین سبک اشعار دینی قرنهای دوازدهم و سیزدهم هجری است. بدین منظور اشعار شاعرانی از جمله سروش اصفهانی، وفایی شوشتری، فدایی مازندرانی، حزین لاهیجی، صباحی بیدگلی، طرب اصفهانی، محمدکاظم صبوری، حیران یزدی، کیوان کاشانی، فواد کرمانی، صفایی جندقی و مشکوه تبریزی بررسی شده است. زمینه مطالعه بر اساس دو محور شکل گرفته است: اول مختصات فکری شاعران شامل معارف شیعی، اعتقادات کلامی، مناقب ائمه معصومین (ع)، شریعت محمدی و عرفان. دوم مختصات ادبی اشعار در سه شاخه؛ علم بدیع، علم معانی و علم بیان در چهار مبحث تشبیه، استعاره، کنایه و مجاز. در این پژوهش سعی شده است از مباحث شعر دینی بخصوص مختصات فکری و صنایع ادبی قرنهای دهم تا سیزدهم جمع بندی صورت پذیرد و فهرستی از این مباحث ارائه گردد.

کلمات کلیدی: سبک اشعار دینی، منقبت، اعتقادات کلامی، شعر شیعی، قرن دوازدهم و سیزدهم

---

۱. دکترای زبان و ادبیات فارسی از دانشگاه تهران Aboohamzeh@ut.ac.ir

مقدمه

در این پژوهش به بررسی اشعار دینی قرنهای دوازدهم و سیزدهم میپردازیم. اشعار دینی در این دوره مورد توجه قریب به اتفاق شاعران بوده و حجم زیادی از دیوان شاعران را به خود اختصاص داده است. برخی از شاعران قرن سیزدهم تنها شعر دینی سروده‌اند.

شاعرانی که اشعار دینی آنها در این پژوهش مورد مطالعه قرار گرفته است عبارتند از: سروش اصفهانی، وفایی شوشتری، فدایی مازندرانی، حزین لاهیجی، صباحی بیدگلی، طرب اصفهانی، محمدکاظم صبوری، حیران یزدی، کیوان کاشانی، فواد کرمانی، صفایی جندقی و مشکوه تبریزی.

مشکوه تبریزی از شاعرانی است که تمام دیوان اشعارش حاوی اشعار دینی است و شاید جزء معدود شاعرانی باشد که معراجنامه او وقایع معراج پیامبر اسلام (ص) را به تفصیل توصیف کرده است. از کتابهای دیگر او کتاب یاقوت احمر ترجمه ارجوزه حضرات شهدای کربلا و مثنوی راهبیه مسلمان شدن راهب بر اثر بروز آیات و معجزات از سر مطهر حضرت اباعبدالله حسین (ع) میباشد.

شاعران قرن دوازدهم گاهی ضمن فضایل و مناقبت ائمه معصومین (ع) مدح پادشاهان زمان خود را نیز گفته‌اند. اما در قرن سیزدهم کمتر به این مورد برمیخوریم. شواهد شعری و مباحث مربوط به ادبیات دینی بسیار زیاد بود بطوری که اندک صفحات این مقاله گنجایش ذکر آن را نداشت. بنابراین رئوس مباحث مشترک این دوره با قرنهای نهم، دهم و یازدهم به طور فهرستوار ذکر گردید. برای مباحث تفصیلی به مقاله‌های بررسی سبکی اشعار ولایی نیمه دوم قرن دهم هجری (رک: سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی، شماره ۲۲) و بررسی سبکی اشعار دینی قرن یازدهم هجری و مقایسه آن با قرن نهم و دهم هجری (رک: سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی، شماره ۲۵) رجوع شود.

پس از صفویه و رواج فرهنگ شیعی قرنهای دوازدهم و سیزدهم زمان به بار نشستن اشعار دینی و پرشکوهترین دوره ادبیات دینی است. مختصات فکری مولفه اصلی شعر دینی قرنهای دوازدهم و سیزدهم محسوب میشود و به محتوا بیشتر از فرم اهمیت داده شده است. بی‌شک مطرح شدن آرای کلام شیعی در غنی کردن این روند تأثیر بسزایی داشته است. بعلاوه تعدد مطالب و محدودیت صفحات مقاله به یک یا دو شاهد مثال برای هر عنوان بسنده کرده ایم.

۱. مختصات فکری

یکی از شاخصه‌های شعر دینی قرن دوازدهم و به خصوص قرن سیزدهم توجه به مباحث معارف شیعی است. در اشعار این دو قرن مختصات فکری پر رنگتر از مختصات ادبی و زبانی است و در نتیجه میتوان اشعار دینی این دو قرن را اشعار معنی‌گرا دانست.

از جمله مباحث محتوایی اشعار که ریشه در شیعه شناسی شاعران دارد و برای دفعات اول مطرح گردیده است و این روند در قرن سیزدهم شتاب بیشتری یافته است میتوان از مباحث زیر یاد کرد:

۱-۱ معارف شیعی

در این دوره مباحث جدیدی با گسترش معارف شیعی در بین مردمان و شاعران مطرح میشود که از آن جمله میتوان به موارد زیر یاد برد :

۱-۱-۱ اشاره به معصوم بودن ائمه اطهار (ع): اگرچه در مضامین اشعار قرنهای گذشته به معصوم بودن ائمه اطهار (ع) اشاره شده است اما در مضامین شعری این دوره بر آن تاکید شده است.

کردگار از رجس خلقت شماراپاک کرد   آیه تطهیر از آن بر آل اطهار آمده
(دیوان سروش، ۱۴۰)

۱-۱-۲ از مضامینی که در این دوره به کرات ذکر شده ائمه معصومین (ع) را از نور خداوند دانسته اند: در منقبت حضرت امام حسین (ع):

نور یزدان را که میگفتیم در ارض و سماء   بی زجاج اینک ترامصباح رخسار آمده
(دیوان فواد، ۱۴۱)

۱-۱-۳ ذکر حروف مقطعه قرآن و اشاره به عروه الوثقی بودن حضرت امیرالمومنین (ع) گویم «علی صراط حق نمسکه» چون من
خواهم از صراط به محشرگذرکنم
(دیوان فدایی، ۳۸۰)

۱-۱-۴ در اهمیت ولایت حضرت علی (ع) و اهل بیت (ع)

تویی آنکه آمده انبیا به پناه ظل لوی تو   دگر اولیا شده معتصم به قمیص ذیل لوی تو
نشودقبول خدای تو احدی مگر به ولای تو   زده اند مذنب و متقی همه خیمه گرد سرای تو
(دیوان فواد، ۳۱۰)

۱-۱-۵ اشاره به عرض سلام به ساحت حضرت امام حسین (ع) پس از نوشیدن آب تشنه لبان را که آب سرد به کام است
برلبت ای تشنه لب هنوزسلام است
(دیوان فواد، ۳۴۲)

۱-۱-۶ سجده بر خاک کربلا و خواص تربت حضرت امام حسین (ع)

گشت از خون تنت کربلا دشت ختن   اینک از تربت او صورت من غالیه بو است
سجده بر خاک تو شایسته بود وقت نماز   ای که از خون جبینت به جبین آب وضوست

- زخم شمشیر ندیدم که بدوزند به تیر
جز جراحات عروق توکه اینگونه رواست
(دیوان فواد ، ۱۲۱)
- بر روان دردمندان تربت پاکت شفاست
وز خدا این موهبت مخصوص ابرارآمده
(دیوان سروش، ۱۲۱)
- درتهنیت میلاد حضرت امیرالمومنین(ع)
خلق در مسجد و محراب به صد عجز و نیاز
زام داوود دعاها همه را ورد لب است
(دیوان صبوری، ۵۶)
- ۸-۱-۱ اشاره به نامگذاری ایام هفته بر اساس ائمه معصومین (ع)**
در باب رسول و آل اکرام
سبب از نبی و احد علی دان
رمز ثلثا به نص ناطق
آن چار کش اربعاً منادی است
می‌دان تو خمیس عسکری را
دان جمعه تو حجت یقین را
۹-۱-۱ ذکر ماده تاریخ وقایع خاص
صباحی بیگدلی در چندین قصیده به ذکر ماده تاریخ بازسازی عتبات پرداخته است: تاریخ زرانود
کردن گنبد منور حضرت امام حسین(ع)، تاریخ نصب آینه در حرم حضرت امام علی(ع)، تاریخ
مرمت دو گنبد حرمین شریفین کاظمین(ع).
ماده تاریخ نصب ضریح مقدس حضرت امیرالمومنین (ع)
این باصره افروز ضریح فلک افروز
چون گشت تمام ازپی آن کردصباحی
کز خجلت او مهر فرو شد به سیاهی
برصفحه رقم «مخزن الاسرار»
(دیوان صباحی ، ۱۵۷)
- ۱۰-۱-۱ در برتری مقام معصومین (ع) از ملایک و پیامبران دیگر (ع)**
در نعت پیامبر اکرم (ص)
فرشته معنی او دید در گل آدم
حاصل نشدش معرفت کامل جبرئیل
علم از علی و آل علی بایدت آموخت
نبود سجده مر او را به صورت صلصال
(دیوان سروش، ۴۱۱)
زانو نزد از نزد وی از بهر تعلم
خیره مطلب بوی خوش عود زهیزم
(دیوان سروش، ۴۲۲)

۱۱-۱-۱ اشاره به جد مادری حضرت سجاد (ع)

یک نیا شیر خدا و یک نیا نوشیروان
از یکی سو شاه دنیا از دگرسو شاه دین
(دیوان سروش، ۴۲۲)

۱۲-۱-۱ در ولایی شأن زائران حضرت امام علی بن موسی الرضا (ع)

گر غباری افتد از جولانگه زوار او
تا از آن جیب و گریبان را عبیر آگین کند
بر کف بادی نهادی که دریاغ جنان دارد عبور
میربایندش زدست یکدگر غلمان و حور
(دیوان صباحی، ۱۵۷)

۱۳-۱-۱ ذکر القاب حضرت صاحب العصر و الزمان (عج) در اشعار

بعضی از شاعران لقب «قائم» حضرت امام زمان (عج) را مورد توجه قرار داده اند. از جمله صبوری که در اغلب موارد از لقب «قائم» برای حضرت حجه بن الحسن عسکری (عج) استفاده میکند.
قائم امام عصر که میلادش
ستوار کرده پایه ایمان را
(دیوان صبوری، ۴۶۷)

۲-۱-۱ کلام شیعی

۱-۲-۱ امامت

در قرون گذشته درباره امامت که مبحث خاص ادبیات شیعی است مباحثی چون تصریح بر ولایت بلافصل حضرت امیرالمومنین (ع)، صدق ولایت ایشان، در باب نص و تعیین امام از جانب خداوند، در بیان علم امام، شناخت امام و ولایت تکوینی ائمه (ع) مطرح شده است که در اشعار این دوره نیز دیده میشود:

۱-۲-۱-۱ در بیان علم امام

در منقبت حضرت امام محمد باقر (ع)
نبود هیچ یک از رمزها بر او مخفی
شد از علومش دشوار آفرینش حل
نبوده هیچ یک از رازها بر او مکتوم
چنانکه آهن داود را به کف چون موم
(دیوان سروش، ۴۶۹)

۲-۱-۲ در معراج پیامبر (ص) و معرفت به مقام معصوم

که اینجا عقل را شد پا شکسته
سخن از گفته معصوم حق است
که حرف حق در این گفتار باید
بما فی البیت اهل البیت ادری
همه چون و چرا را راه بسته
جز آن باشد رهین طعن و دق است
که صاحبخانه بر خانه است دانا
(دیوان مشکوه، ۲۲۱)

۳-۱-۲-۱ انتظار ظهور امام عصر (عج) و رجعت

تا بگوید فرق این گردنکشان سر گران
بانگ جاءالحق برآرد پای کوب و کف زنان
تا فرو گیرند خیل زندگان را در میان
چندمانی در حجاب غیب مستور و نهان
(دیوان حیران، ۶۶)

کاش دست حق آید برون از آستین
وقت آن آمد که جبرئیل امین اندر هوا
وقت شد کز قبرها آیند بیرون مردگان
یا جمال الحق یا شمس الضحی بدرالدجی

۴-۱-۲-۱ جبر و اختیار

در این دوره همانند قرن یازدهم کمتر به مباحث جبر و اختیار پرداخته شده است. فدایی کزازی این مسئله را با توجه به احادیث شیعه بیان میکند:

کافی «لا حول» از این مرام است
یعنی به «اراده» و «مشیت»
«اذن» و «اجل» و «کتاب» بی کم
حکم این بود این، تبارک الله
«تفویض» مناسب است و معلوم
(دیوان فدایی، ۱۵۵)

هم بنده نه مستقل و تام است
هر چیز بود به هفت خصلت
باشد به «قدر» دگر «قضا» هم
از احسن خالقین شو آگاه
در کار چنین به قول معصوم

۵-۱-۲-۱ قضا و قدر: شاعران این دوره همانند قبل با توجه به ولایت تکوینی ائمه قضا و قدر را فرمانبردار آنان میدانند.

که هم وصی رسول است و هم برادر اوست
قدر متابع فرمان دست دیگر اوست
(دیوان صبوری، ۷۹)

بزرگ حجت یزدان ولی بارخدای
قضا مطاوع یک دست او بود لیکن

۶-۱-۲-۱ شفاعت

مضمون شفاعت در قرن یازدهم به طور چشمگیری در اشعار شاعران گسترش یافت در این دوره نیز مورد توجه شاعران قرار گرفته است. گاهی شاعران سخن از شفاعت بی قید و شرط گفته اند که با اخبار و احادیث رسیده مطابقت ندارد.

این چهارده همه ز یک نور
شافع ایشان و چون تو رحمان
(دیوان فدایی، ۱۵۶)

این پنج و دوازده که مذکور
سوی تو شفیع کرده ام شان

۷-۱-۲-۱ تجلی صفات الهی در وجود پیامبر اکرم (ص)

هرآینه گهرش مظهر صفات و کمال
چنانکه ماه وستاره در آب صاف وزلال
بدو شناخته گردد مهیمن متعال
(دیوان سروش، ۴۱۱)

ظهورهستی از او چون ظهورنور زشمس
صفات ایزد از ذات او همی تابد
شودشناخته چونان که شخص با صورت

در این دوره درباره مسایلی مانند رؤیت خداوند، حادث یا قدیم بودن قرآن، حسن و قبح عقلی و عدالت به علت اتفاق نظر در مباحث کلام شیعی بحثی صورت نگرفته است. بداء، وعد و وعید و رجعت نیز از مباحث کلام شیعی است که در این دوره کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

۳-۱-۱ در منقبت و ذکر فضایل تعزیت ائمه معصومین (علیهم السلام)

۳-۱-۱-۱ در نعت پیامبر اسلام حضرت محمد مصطفی (ص)

تا قبل از این دوره شاعران در تعظیم و جلالت وجود حضرت رسول اکرم (ص) از مباحثی نظیر معراج، معجزات ایشان، خاتم پیامبران الهی بودن حضرت محمد (ص)، وجود مبارک ایشان دلیل آفرینش جهان در اشاره به حدیث «لولاک لما خلقت الافلاک»، سایه نداشتن پیامبر (ص) نماد بی همتایی ایشان سخن گفته اند.

در این دوره همین مناقب در اشعار شاعران آمده است به اضافه مواردی که در زیر برشمرده میشود:

۳-۱-۱-۱-۱ اشاره به خلق نیکوی حضرت محمد (ص)

چو ورای عقل بشر بود درجات عقل و کمال او من بی‌زبان چه بیان کنم حسنات خلق و خصال او خلق عظیم بیان کند خبر صفات محمدی (دیوان فواد، ۳۴۷)

۳-۱-۱-۲ عرض ادب پیامبران در معراج به ساحت پیامبر (ص)؛ از جمله عرض ادب حضرت یوسف در آسمان هفتم

چه خوش بزمی است بزمی که آنجا	نشیند ماه کنعان شاه بطحا
انما املح یکی را خال رخسار	انما اصبح یکی را ماه دیدار
یکی اصل شرف شمس ملاححت	یکی در صدف ماه صباححت
صباح با ملاححت گشته توأم	به یکدیگر به بزم حسن همدم

(دیوان مشکوه تبریزی، ۲۱۴)

۳-۱-۱-۳ اشاره به جنگها و وقایع پیامبر (ص) در صدر اسلام و امداد الهی

به امداد کس کی سه آمد هزار	ملک از فلک غیر خیرالانام
به جز او که را کرد حفظ	که را غیر او گشت حامی حمام
به جز حبّ آلش کجا حبّ کس	شروط قبول صلوه و صیام

(دیوان فدایی، ۴۸۵)

۳-۱-۲ در منقبت حضرت امیرالمومنین علی بن ابیطالب (ع)

از جمله مناقب حضرت امیرالمومنین (ع) که در قرون گذشته توسط شاعران مطرح شده و در پژوهشهای گذشته ذکر شده است میتوان بدین موارد اشاره کرد:

امامت و جانشینی بلافصل حضرت امیرالمومنین(ع)، علم حضرت امام علی (ع)، شناخت امام و ولایت تکوینی ائمه (ع)، شجاعت و جنگاوری ایشان، معراج حضرت محمد (ص) و علو مقام حضرت علی (ع) .

در این دوره مورد بررسی این مناقب تکرار شده اما اختصاصاتی به آن اضافه گردیده است که عبارتند از:

۱-۳-۲-۱ القاب خاص ایشان و ذکر برخی از القاب برای اولین بار میباشد

امیرالمومنین و حیدر

امیرالمومنین حیدر سپهسالار پیغمبر یدالله	که بوداز وی قوی پشت نبی و عرصه هیجا (دیوان سروش، ۲)
ترا روز جدل دست خدا خواندست پیغمبر اسد الله	گرت اندر نبی نفس نبی خواند ایزدیکتا (دیوان حیران، ۲۰)
اسدالله علی آنکه گرش ورزی مهر ساقی کوثر	جای چون مهر بر این گنبددوار کنی (دیوان سروش، ۶۶۶)
آن گونه تاب تشنگی آن طرفه قحط آب یعسوب الدین	بر اهل بیت ساقی کوثر کجا رواست (دیوان صفایی، ۳۹۲)
یعسوب جهان، حیدر کرآر که نامش	در کام به شیرینی جان کرده زبان را (دیوان حزین، ۶۰۳)

۲-۳-۲-۲ برخی از شاعران اهتمامی در یادآوری القاب مغفول مانده حضرت دارند

کرد قبل از کبر به حق تصدیق گفت «لولا علی» عمر هفتاد حسنین نور و اوست ذوالنورین نور زهرا که شد به نور تو ضمّ	ز آنکه صدیق اکبر است علی چون که فاروق اکبر است علی کش دو بدر منور است علی شد شرف از تو مطلع النورین (دیوان فدایی، ۳۹۷)
--	--

۳-۳-۲-۳ گردآوری فضایل آن حضرت و ذکر آن به صورت موجز

از مشخصه دیگر منقبت گویی این دوره گرد آوری مناقب ائمه (ع) به صورت موجز در چند بیت است و فدایی کزازی القاب قرآنی حضرت امیرالمومنین (ع) را بدین صورت آورده است:	خلیل اصل و بیمبر مثل و طاهر نسل و عدوان تن به ضرب و قرب و زهد و جودش آمد شاهد روشن (دیوان فدایی، ۴۹۳)	ولی الله و سرالله و حب الله و جنب الله و وجه الله لدینا «لافتی» و «هل أتی» و «إمّا» از حق
--	---	--

وصی نفس پیغمبر، ولی خالق اکبر
همه در باء بسم الله جمعند از الف تا یاء
تویی آن نقطه که اندر تنزیل اولین حرفی
امیرالمومنین حیدر ولی ملک والایی
تو ای مجموعه کل، در حقیقت نقطه بایی
تویی آن حرف کش اندر تصاعد آخرین یایی
(دیوان بروجنی، ۲۳۹)

۴-۲-۳-۱ برخی از مناقب ریشه در معرفت امام شناسی شاعر دارد

الا که رحمت آیتی ز رحمت علی بود
بهشت و هرچه در اندر او عنایت علی بود
در این ولا بگو نعم که هست اعظم نعم (دیوان فواد، ۳۲۵)

۵-۲-۳-۱ جهت گیری نسبت به دشمنان ائمه معصومین (علیهم السلام)

شمس رخس در سحاب غفلت خلق است
گنج تولاش در طلسم تبراً
(دیوان فواد، ۹۶)

علی بشناس و گو منشین به جز اعلای علیین
۳-۳-۱ در مرثیه حضرت فاطمه
زهرا (ع)

وفات حضرت صدیقه است و روز عزا
چنان به خانه زهرا زدند آتش کین
شکست پهلوی پاک بتول و دخت رسول
دل بسوز که شد تازه روز عاشورا
که زد زبانه او به دشت کرب بلا
که از شکستن او شد شکسته خاطر ما
(دیوان طرب، ۶۳۷)

۴-۳-۱ در منقبت حضرت امام حسن بن علی (ع)

به صولت بود چون حیدر به هیأت همچو پیغمبر
نه حبش باعث جنت نه بغضش موجب نیران
۵-۳-۱ در تعزیت حضرت سیدالشهدا (ع)
(دیوان وفایی، ۷۷)

مرثیه سرایی برای حضرت اباعبدالله حسین (ع) در آثار تمام شاعران شیعی این دوره دیده میشود.
از مختصات مراثی این دوره شرح و توضیح کامل ظلمهای وارد آمده بر اهل بیت پیامبر (علیهم السلام) است:

پهلوی شاه بی کس و همراه اهل بیت
تنها به پاس شه همه بر آستان مقیم
تنها گواه حسرت سرهای تشنه لب
تنها به خاک خفته و سرها به ره دوان
سرها به سرپرستی اهل حرم روان
سرها نشان پیکر مجروح کشتگان
(دیوان صفایی، ۴۰۶)

۱-۳-۵-۱ برخی از مضامین مرثیه که با امعان نظر یا باریک اندیشی شکل گرفته است

جستجوی کشتگان پس از عصر عاشورا

مانده به هرطرف نگران چشم حسرتی

در جستجوی کشته خود تا کجا فتاد

(دیوان صباحی، ۱۶۴)

پس شد عیان به محمل زینب سرحسین

پس سرچنان به محمل خود زد که ریخت خون

از سر قران نیر و خورشید و ماه شد

گفتا بین که زینب تو بی‌پناه شد

ز اجوبه‌ای که کهف و ورقیمش گواه شد

(دیوان فدایی، ۸۳۷)

بر نیزه خواند آیسه کهف و رقیم را

۲-۵-۳-۱ تصویر تیر باران حضرت سیدالشهدا(ع)

به یکبار از غمام قوس اعدا ناوک صد پر

یکی زد بر دلش پیکان یکی بر سینه‌اش خنجر

در آن ساعت که میزد تیرها بر پیکرش نشتر

(دیوان فواد، ۱۷۴)

بر آن گوشت زمان چون غیث هاطل ریخت از هرسو

یکی رمحش به پهلوی زد، یکی شمشیر بر پهلوی

نبودی غیر تسلیم الامر الله گفتارش

۳-۵-۳-۱ گفتگوی امام حسین با حضرت سجاد (ع) قبل از شهادت

شد نوبت شهادت سالار اهل بیت

آمد به خیمه بر سر بیمار اهل بیت

کای بعد من معین و مددکار اهل بیت

زین پس تویی به محنت و غم یار اهل بیت

پس خدانصیروننگهدار اهل بیست

(دیوان صفایی، ۳۹۸)

گشتند کشته چون همه انصار اهل بیت

دل پر خروش از غم یاران و لب خموش

برداشت سر ز بستر و بگذاشتش به بر

خفتند اقربا همه در خون خویشتن

رفتم کنون که بود شهادت نصیب ما

۴-۵-۳-۱ اشاره به اربعین حسینی

توصیف جنت در اربعین

نبی را گشته گریان هر دو عین است

خدا امشب عزادار حسین است

(دیوان مشکوه، ۱۷۰)

جهان پر ناله و پر شور شین است

برهنه سر شه بدر و حنین است

۵-۵-۳-۱ در منقبت سرایی و تعزیت یاران حضرت امام حسین (ع)

در این دوره برای برخی از یاران حضرت امام حسین (ع) برای دفعات ابتدایی و برای برخی از یاران

ایشان با بسامد بیشتری منقبت و مرثی سروده شده است. کیوان کاشانی در دیوان از رخدادهای

پس از ورود حضرت مسلم به کوفه و سپس واقعه عاشورا و شهادت یاران امام حسین (ع) و گرفتار

شدن طفلان مسلم سخن گفته است. از جمله شخصیتهایی که در مرثی عاشورایی مورد توجه

شاعران قرار گرفته اند عبارتند از: حضرت زینب، حضرت ابوالفضل، حضرت قاسم، حضرت مسلم، عون و محمد فرزندان حضرت زینب و دیگر یاران حضرت سیدالشهدا.

لیلای دشت ماریه صد هاجر او راجاریه
شبه نبی مصطفی، شبل علی شیرخدا
کی هاجر اسماعیل او مانند اکبر آمده
از دوده خیرالنسا وز نسل شبیر آمده
(دیوان وفایی، ۷۷)

از قفا دشمن و اطفال تو هرسو به فرار
در خم طره اکبر دل لیلا میگفت
دختری را به که گویم که سر نعلش پدر
میکشد غیرت دینم که بگویم به امم
چون کبوتر که به قهر از پی او شاهین است
سفرم جانب شام و وطنم در چین است
تسلیت سیلی شمر و سر نی تسکین است
این جفا بر نبی از امت بی تمکین است
(دیوان فواد، ۱۲۶)

با استفاده از ردیفهای خاصی مانند حسین(ع)، کربلا، اهل بیت و ... تأثیر مراثی سروده شده بر مخاطب در تعزیت حضرت سیدالشهدا (ع) افزایش یافته است.

۶-۳-۱ در مرثیه حضرت زین العابدین امام سجاد (ع)

جای آن دارد که بارد آسمان خون بر زمین
آنچه او دید از جفای کوفیان و شامیان
گاه بر نی جلوه گر دیدی سرپاک حسین
از عبادت کرد کاری در ره معبود پاک
در عزای سید سجاد زین العابدین
کافرم گر هیچکس دیده است ظلمی اینچنین
گاه خوردی تازیانه از غلامان حصین
کز ملک آمد خطابش انت زین العابدین
(دیوان طرب، ۶۷۸)

۷-۳-۱ در منقبت حضرت امام محمد بن علی باقر (ع)

امام پنجم تاج سر همه انجم
رسول گفت به جابر چو دیدیش برسان
محمد بن علی باقر تمام علوم
ز من تحیت و کردش بدین لقب موسوم
(دیوان سروش، ۴۶۹)

۸-۳-۱ در منقبت حضرت امام جعفر صادق (ع) و اشاره به مذهب جعفری

بگیر مذهب جعفر نه مذهب سقراط
گرت ز آل پیامبر شفاعت است امید
درخت طوبی بشناس آخر از زقوم
چه پویی از پی قستیس در کنیسه روم
(دیوان سروش، ۴۶۹)

۹-۳-۱ در منقبت حضرت امام علی بن موسی الرضا (ع)

منقبت حضرت امام علی بن موسی الرضا (ع) در این دوره و قرن یازدهم به طور چشمگیری افزایش یافته است به طوری که بیشتر شاعران چندین قصیده در فضایل حضرت امام رضا (ع) سروده اند.

جز او به مجلس مأمون که خوار کرد و خجل
مقدمان نصارا و موبدان مجوس
زاده موسی جعفر علی عالی قدر
(دیوان سروش، ۳۶۱)
بوالحسن کنیه علی نام امامی که بود
که رضا نامش و راضی به قضای داور
مادرش فاطمه جد احمد وحیدرش پدر
(دیوان طرب، ۶۴۸)

۱۰-۳-۱ توجه به دوران ظهور حضرت صاحب عصر و زمان (عج) و ذکر فضایل ایشان

کند ظهور که را شرح این حدوث حوادث
دهد قدم که را مژده این وقوع وقایع
به خلق منتقم ناصر حقیقی داور
به طاعی و به تقی دافع است و هم نافع
نهاده تاج ولایش به فرق عیسی مریم
نشسته منتظر وی به تخت طارم رایع
به شاهش اثر «جندنا هم الغالب»
شعاع «نصر من الله» ز جبهه اش شایع
(دیوان فدایی، ۴۷۵)

لطفعلی آذر بیگدلی شاعر قرن دوازدهم هجری در قصیده ای با اشاره به برقراری عدالت در جهان پس از ظهور حضرت صاحب الزمان (عج) به اعتقاد مذاهب مختلف درباره ظهور منجی اشاره کرده است:

به اجماع ملل روزی در آخر زمان گردد
زمین چون زلف خوبان تیره و آشفته و درهم
نشیند بر سریر سروری شاه فلک جاهی
که از عدلش جهان گردد چو روی نوحطان خرم
ولی هریک به اسم دیگر و رسم دگر خواندش
زبان عالمی گردان، به نام او مگر ابکم
یهودش داند از نسل یهودا، ماشیع نامش
مجوسش زاده زردشت و ترسا زاده مریم
مسلمانش شمارد فاطمی یکسر ولی زیشان
همی گویند فوجی کان گهر باشد همان در یم
(دیوان آذر بیگدلی، ۹۷)

در این دوره با اینکه توجه به منقبت سرایی و درخواست ظهور حضرت بقیه الله (عج) در اشعار به وجود آمده است اما هنوز «ادبیات انتظار» شکل نگرفته است و شاعران به عنوان یک وعده الهی به ظهور مینگرند.

۱۱-۳-۱ ذکر مناقب فرزندان معصومین (ع)

۱-۱۱-۳-۱ در منقبت حضرت عباس بن علی (ع)

سقا ندیدم و نشنیدم به روزگار
از سوز تشنگی شررش بر جگر زند
(دیوان وفایی، ۷۸)

۲-۱۱-۳-۱ در منقبت حضرت علی اکبر (ع)

ای محمد رخ و حیدر دل و زهرا طینت
که نبی جد و حسن عم و حسین پدراست
(دیوان مشکوه، ۹۷)

۳-۱۱-۱ در منقبت حضرت معصومه(س)

تا مقام دختر موسی بن جعفر قم بود
بنست موسی اخت شاه دین رضا
خاک پایش توتیای دیده مردم بود
آنکه جدش علت ایجاد ابن و ام بود
(دیوان طرب، ۱۳۳)

۴-۱ شریعت

شاعران دوره های قبل شریعت محمدی را مطابق با عقل دانسته و آن را ستوده اند اما گاهی با طرح عشق الهی از آن فاصله گرفته‌اند. از مختصات متمایز این دوره اشاره برخی از شاعران به مذهب جعفری می‌باشد:

در منقبت حضرت امام جعفر صادق(ع)

امام جن و بشر شارسان دین را در
که تازه شرع نبی را به علم اوست رسوم
(دیوان سروش، ۴۷۰)

۵-۱ عرفان

در اشعار این دوره برخی از شاعران گرایش عرفانی دارند اما مضامین و موتیفهای ادبیات دینی شناخته شده است و تاحدی در اشعار شاعران مباحث ولایی از مباحث عرفانی استقلال یافته است. مضامین دینی شامل منقبت گویی حضرت رسول الله (ص)، معراجیه سرایی، استدلالات کلامی برای امامت و جانشینی حضرت امیرالمومنین(ع)، مسئله شفاعت، شرح واقعه عاشورا، مقایسه مصیبت انبیای الهی با مصیبت عاشورا، اشعاری در مناقب و فضایل سایر ائمه (ع) از جمله حضرت امام علی بن موسی الرضا(ع) و حضرت امام زمان (عج) میشود.

۲. مختصات ادبی

۱-۲ بدیع

۱-۱-۲ بدیع معنوی

۱-۱-۱-۲ تلمیح

بی شک مهمترین صنعت بدیع معنوی در ادبیات دینی که نقش ارسال پیام شاعر به خواننده را برعهده دارد تلمیح است که در چهار بخش قابل بررسی است.

۱-۱-۱-۲ تلمیح به آیات قرآن

در دوره مورد بررسی دایره آیاتی که به آن اشاره میشود نسبت به قرنهای قبل بسیار وسیعتر گشته است. از آیاتی که قرنهای قبل در اشعار به کار رفته است، میتوان به آیات مربوط به معراج پیامبر: آیات ابتدایی سوره اسراء و آیات ۸، ۹ و ۵۳ سوره نجم، آیات مشهور مربوط به امامت و جانشینی حضرت امیرالمومنین (ع) : آیه ۵۵ سوره مائده «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ...»، آیه ۶۷ سوره مائده «يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ...»، آیات مربوط به فضایل اهل بیت (علیهم السلام) سوره هل أتى (انسان)، آیه تطهیر آیه ۳۳ سوره احزاب، آیه مباحله ۶۱ سوره آل عمران، آیه ۳۵ سوره نور و آیاتی چون «لَا تَقْنَطُوا مِنْ

رَحْمَةَ اللَّهِ « ۵۳ سوره زمر، «قَالَ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا» آیه ۲۳ سوره اعراف، آیه ۲ سوره مبارکه مدثر، آیه ۷۹ سوره مبارکه اسراء «وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا»، آیه ۲۸ سوره مبارکه سبا «و ما ارسلناك الا كاهن للناس بشيرا و نذيرا ولكن اكثر الناس لا يعلمون» اشاره کرد.

در قرنهای دوازدهم و سیزدهم تمامی این آیات با بیانی زیبا و نوآورانه ذکر شده اند به علاوه آیات دیگری نیز به این مجموعه اضافه شده است:

ایمان همه حب اوست مردم در آیه «حَبِّبَ السَّيِّئِ»
از آیه «راشدون» جو این را یعنی خلفای راشدین را
(دیوان فدایی، ۱۴۶)

تلمیح به آیه ۷ حجرات درباره اطاعت از پیامبر: «وَاعْلَمُوا أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِّنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُّمْ وَ لَآ كَيْنَ اللَّهُ حَبِّبَ إِلَيْكُمْ الْإِيمَانَ وَ زَيَّنَّهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَ كَرَهُ إِلَيْكُمْ الْكُفْرَ وَ الْفُسُوقَ وَ الْعِصْيَانَ أُولَئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ»

با اینکه به واقعه ليله المبیت بارها در این دوره و قرون قبل اشاره شده است اما آیه ای که پس از آن خداوند در ستایش حضرت امیرالمومنین (ع) نازل فرمود اشاره نشده است فدایی به این آیه اشاره میکند:

شهی کز «هل اتی» رحمش به سائل قرص نان بخشد که از «من یشری» عزمش به احمد نقد جان بخشد
(دیوان فدایی، ۴۵۴)

تلمیح به آیه ۲۰۷ سوره بقره «وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَ اللَّهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ» گاهی آیات را از دیدگاهی که تا به حال به آن نگریسته نشده بیان کرده اند:

مقصد از الیوم اکملت لکم روز غدیر و رضیت لکم الاسلام دین پیداست کیست؟
در کتاب الله و در دیوان «ثم نبتهل» با نصاری نفس ختم المرسلین پیداست کیست؟
(دیوان فدایی، ۴۴۰)

در بیت اول اشاره به آیه ۳ سوره مائده و در بیت دوم به آیه مباحله اشاره دارد.

۲-۱-۱-۲-۲ تلمیح به آیات احادیث

احادیث مطرح شده در این دوره تقریبا همان احادیث قبلی است و تعداد احادیث کمی به این مجموعه اضافه شده است. نوآوری شاعران در این است که احادیث مرتبط را کنار هم آورده اند و به بار محتوایی اشعار خود افزوده اند.

در قرون قبل از مضامین احادیثی مانند «كنت نبیا و آدم بین الماء و الطین»، «سبحانک ما عرفناک حق معرفتک»، حدیث کساء، حدیث جابر(کلینی، ۱۴۰۷، ۵۶۳-۵۷۱)، «لولاک و ما خلقت الافلاک» (مجلسی، ۲/ ۱۴۰۴، ۲۸۶). احادیثی پیامبر (ص) درباره عظمت و والایی مقام حضرت علی

بن ابیطالب (ع): حدیث معرفت حضرت امیرالمومنین (ع) نسبت به نورانیت (بحارالانوار، ۲۶/ ۱۴۰۳، ۱)، «أنا مدينة الحكمه و أنت بابها... لآتک منی و أنا منک، لحمک لحمی، و روحک من روحی، و سریرتک من سریرتی، و علانیتک من علانیتی...» (ابن طاووس، ۱۴۲۰، ۴۳۳) «أنا و علی من شجره واحده و سائر الناس من شجر شتی» (کلینی، ۷۱۸) «أنا مدينة العِلم و علی بابها فمن أراد مدينة العِلم فلیأتها من بابها» (ابن شعبه حرانی، ۴۳۰)، التارکون و لایة علی (ع) المُنکرون لفضله المظاہرون أغداهه خارجون عن الإسلام من مات منهم علی ذلک (مجلسی، ۱۴۰۳، ۲۷ / ۲۳۸)، «أنت منی و أنا معک سرّی و علانیتی و أنت روحی التي بین جنبی، لحمک لحمی و دمک دمی و ما أفرغ جبرائیل فی صدری حرفا إلّا و قد أفرغته فی جوفک» (حافظ برسی، ۱۴۲۲، ۲۲۱)، «إن الله خلق الأنبياء من أشجار شتی و خلقت أنا و علی من شجرة واحدة، فأنا أصلها و علی فرعها، و الحسن و الحسين یمارها» (حسکانی، ۲/ ۲۰۳)، الحق مع علی و علی مع الحق لا یفترقان حتی یردا علی الخوض (ابن بابویه، ۲/ ۱۳۶۲، ۵۵۹-۵۶۰) ذکر سخنان پیامبر (ص) در واقعه غدیر «أنت منی بمنزلة هارون من موسى إلا أنه لانبی بَعْدی» و «من كنت مولاه فهذا علی مولاه» در جنگاوری و رشادت حضرت علی (ع): «فَهَبَطَ جَبْرَائِيلُ فِي أَرْبَعَةِ آلَافِ مَلَكٍ، كُلُّهُمْ يُنَادِي: لَا سَيْفَ إِلَّا ذُو الْفَقَارِ، وَ لَا فَتَى إِلَّا عَلِيٌّ، غَيْرِي» (طبری آملی، ۱۴۱۵، ۳۴۸)

ذکر احادیثی از حضرت امام علی (ع): «لو كشف الغطاء ما ازددت يقينا» (مازندرانی، ۱۳۸۲/۳، ۲۲۸)، «سلونی قبل أن تفقدونی» (ابن بابویه، ۴/ ۱۳۶۷، ۴۹۸) در اینجا تنها به چند شاهد شعری بسنده میشود:

تلمیح به حدیث معرفت حضرت امیرالمومنین (ع) نسبت به نورانیت

کلیم ونوح برخواندند نام تو به آب اندر
یکی بشکافت آب دریاویکی بنشانندطوفان را
(دیوان سروش، ۳۰)

از جمله احادیثی که در دوره مورد مطالعه به آنها توجه شده است میتوان به موارد زیر اشاره کرد:
نص ثقلین و هم سفینه
حقیقت شیعه شد محقق
با فرقه شدند چون قرینه
پس هر چه بر اوست شیعه بر حق
(دیوان فدایی، ۱۵۱)

حدیث سفینه: «مَثَلُ أَهْلِ بَيْتِي فِيكُمْ كَمَثَلِ سَفِينَةِ نُوحٍ مَنْ رَكِبَهَا نَجَا وَ مَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا رُجَّ فِي النَّارِ.» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ۲۷)

یکی از احادیثی که به فراوانی مورد توجه ارباب کلام صاحبان کتابهای ملل والنحل قرار گرفته حدیثی منقول از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) است که فرمودند: «قد افتترقت بنو اسرائیل الیهود منهم علی احدی وسبعین فرقه کلها فی النار الا واحده و افتترقت النصارى علی اثنین

وسبعین فرقه کلها فی النار الا واحده و ستفترق هذه الامه على ثلاث و سبعین فرقه کلها فی النار الا واحده» (ترمذی، ۱۴۱۲/۲، ۲۴۸)

حدیث ثقلین: عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ قَالَ: «إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ ثَقَلَيْنِ مَا إِنْ تَمَسَّكْتُمَا بِهِمَا لَنْ تَضِلُّوا بَعْدِي أَحَدُهُمَا أَكْبَرُ مِنَ الْآخِرِ وَ هُوَ كِتَابُ اللَّهِ حَبْلٌ مَمْدُودٌ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ وَ عِزَّتِي أَهْلُ بَيْتِي لَنْ يَفْتَرِقُوا حَتَّى يَرِدَا عَلَيَّ الْحَوْضَ فَانظُرُوا كَيْفَ تَخْلُقُونِي فِي عِزَّتِي.» (مجلسی، ۱۴۰۳/۲۳، ۱۰۸)

۳-۱-۱-۲-۲ تلمیح به حوادث تاریخی

از جمله وقایع تاریخی که تا قبل از قرن دوازدهم به آنها اشاره شده است میتوان از موارد زیر نام برد: ابیات به واقعه تاریخی احد و شکستن دندان پیامبر اکرم (ص)، دلاوریهای حضرت امیرالمومنین در جنگ خیبر، خاموش شدن آتش در آتشکده های مهم زرتشتیان در روز میلاد رسول الله (ص)، اشاره به ولادت حضرت امیرالمومنین (ع) در کعبه، مباحله پیامبر اکرم (ص) با یهودیان نجران، معراج پیامبر اکرم (ص)، واقعه غدیر خم، واقعه لیله المیبت، ردّ الشمس، بازستاندن آیات برائت از ابوبکر و رساندن آن توسط حضرت علی (ع) به حاجیان در عید قربان، فتح مکه و بر شانه‌های رسول الله (ص) قرار گرفتن حضرت علی (ع) و شکستن بتها.

ذکر وقایع تاریخی این دوره در همین دایره است اما با نوآوریهای زبانی و بلاغی مطرح شده است.

بر سر مهر نبوت نقش از پای علی است
رونق بازار دین در بیع سودای علی است
(دیوان فدایی، ۴۰۳)

لامکان از پای پیغمبر گرفت ار زیب و فر
دوش پیغمبر ز پای اوست رشک لامکان
(دیوان وفایی، ۱۶)

۴-۱-۱-۲-۲ تلمیح به اساطیر

برخی شاعر همانند قرنهای گذشته به اسطوره‌های ایرانی در اشعار دینی خود برای انتقال معنا توجه کرده‌اند:

در ولادت صاحب الزمان (عج)

نیروی خامه تو به بزم اندر
بشکسته نیزه، سام نریمان را
بازوی قدرت تو به رزم اندر
تاییده پنجه رستم دستان را
(دیوان صبوری، ۸)

۲-۱-۱-۲ ایهام

در اشعار دینی و ولایی از صنعت ایهام استفاده چندانی نمیشود زیرا قصد شاعر شرح روشن فضایل معصومین (ع) است.

گرچه ایجاد جهان فرمود یزدان از قضا
دانی ایجاد قضا را از چه فرمود؟ از رضا
(دیوان صبوری، ۸)

۲-۱-۱-۳ ایهام تبادر

که احسن احسن از جان آفرینش در خصال آمد
(دیوان سروش، ۱۹۱)

به سیمایی حسن دهر از حسین آورد فرزندی

۲-۱-۱-۴ استخدام

از نر کفر سوز دم ذوالفقار اوست
(دیوان صیوری، ۷۷)

آبی به روی دین پیمبر اگر بود

ذوالفقار چون شمشیر آبد دیده و برنده، ذوالفقار چون آتش کفر سوز

۲-۱-۱-۵ حسن تعلیل

کز سمت حربگه نکشید انتظار ما
(دیوان صفایی، ۴۰۰)

سرهای سروران به سر نی از آن کنند

۲-۱-۱-۶ تنسیق الصفات

شهره در آسمانها صیت شجاعتش
(دیوان سروش، ۳۷۵)

مرد احد، مبارز صفین، امیر بدر

۲-۱-۱-۷ بدل بلاغی

که به حق وارث پیغمبر مختار بود
(دیوان سروش، ۱۵۶)

دست حق، نایب مطلق، اسدالله، علی

۲-۱-۱-۸ لف و نشر

بدین سان خاتم و شمشیر در محراب و میدانش
(دیوان سروش، ۳۷۹)

به جز حیدر که بخشید است سایل را و دشمن را

شهادت بین، رشادت بین، طهارت بین، سیادت بین
در او والعدایات و هل آتی، طاها و یاسین را
(دیوان فدایی، ۴۲۱)

کند ابین کند ایمن کند ایقن کند روشن
تعاریف و مخاویف و تکالیف و براهین را

۲-۱-۱-۹ اسلوب معادله

در منقبت حضرت ابوالفضل (ع)

چو باب خویش به فرمان احمد مختار
(دیوان بروجنی، ۲۰۵)

نمود جنگ به امر حسین تشنه جگر

۲-۱-۱-۱۰ استثنای منقطع

خوناب چشم شربت بیمار اهل بیت
(دیوان صفایی، ۳۸۸)

خاشاک دشت مرهم اعضای کربلا

از گلو وز لب به جای شیرخونش میچکید
(دیوان مشکوه، ۱۱۳)

کودک لب تشنه چون از شیرکین سیراب شد

از نوک نیزه شهد شهادت غزال ما
(دیوان فدایی، ۸۳۴)

سیراب دیو و دد همه از آب کرده نوش

۲-۱-۱-۱۱ تجاهل العارف

یاخون گریست باهمه آهن دلیسنان؟
(دیوان صفایی، ۴۰۵)

خونابه گلوی وی از خون نی چکید

۲-۱-۱-۱۲ التفات

وصف کمالش به سوره سوره تورات
یا علی ای آفتاب کشور توحید
مدح جمالش به آیه آیه قرآن
یا علی ای شهسوار صفدرمیدان
(دیوان بروجنی، ۲۶۲)

۲-۱-۱-۱۳ حس آمیزی: در دوره مورد بررسی کمتر به این صنعت توجه شده است.

آن طایر قدسم که چکد خون ز صفیرم
با درد و غم عشق سرشتندضمیرم
(دیوان حزین، ۶۱۱)

۲-۱-۲ بدیع لفظی

۲-۱-۲-۱ جناس

۲-۱-۲-۱-۱ جناس مذیل

بهشت را بهشتهام بهشت من علی بود
علیست آنکه از رخس بهشت منجلی بود
(دیوان فواد، ۳۲۵)

۲-۱-۲-۱-۲ جناس تام

شیر دل آب کند بینداگر کودک شیر
جای شیرش به گلو آب دم زوبین است
(دیوان فواد، ۱۲۶)

۲-۱-۲-۱-۳ جناس ناقص

نفس خودش خواند نبی در نبی
برد چو با خویش به زیر کساش
(دیوان سروش، ۳۶۶)

۲-۱-۲-۱-۴ جناس اشتقاق

شمسه آل پیمبر حضرت شمس الشموس
کز فروغش شمس بر گردون کند نور اکتساب
(دیوان صبوری، ۴۱)

۲-۱-۲-۲ آرایه سوال و جواب از زبان حضرت علی اصغر (ع) و مادرش

مادرم تیر عدو ساخته سیراب مرا
نخروشم نخراشم ز عطش سینه تو
خفته بودم به برش حرمه بیدارم کرد
اصغرا خوب عدو ساخته سیراب ترا
غنچه شاخه گل بودی خندان چه شدی
نجفی درّی و هم‌رنگ عقیق یمنی
نیست دیگر هوس شیر و غم آب مرا
کرده سیراب خدنگی به کف باب مرا
چشم از خواب و برفت از تن و دل تاب مرا
آب دادند عجب ای گل شاداب ترا
خار پیکان جگرت برده ز دل تاب ترا
ماه بودی و شده گونه مهتاب ترا
(دیوان مشکوه، ۱۱۴)

۲-۲ معانی

۲-۲-۱ ندا با اغراض بلاغی

۲-۲-۱-۱ ندا به غرض اعزاز و بزرگداشت

ای مراد اهل بینش ای علی مرتضی
ای چراغ آفرینش ای وصی مصطفی
(دیوان فواد، ۳۱۸)

۲-۲-۱-۲ ندا به غرض تنبیه (در خطاب به فلک درباره واقعه عاشورا)

چرا نگرفته آتش در تو ای خرگاه نه چادر
(دیوان فواد، ۱۷۶)

مولای ما علی است که سقای کوثر است
(دیوان فدایی، ۳۷۶)

خیبر که گشود و کشت مرحب
(دیوان حیران، ۸)

آب فرات دیگر از آن پس روان چراست؟
پشت فلک هماره دوتا چون کمان چراست
رخسار چرخ آبله گون زاختران چراست؟
(دیوان حیران، ۳)

جز ذات ذوالجلال و به جز دست کردگار
از انتساب بنده گیش دارد افتخار
(دیوان حیران، ۳۳)

طریق دین ره شرع مبین است
(دیوان مشکوه، ۲۲۱)

ولی خدا و به خلق امیر، به علو شأن شه اولیا
که دلش چو آینه زاگهی شده مصفی صف اصفیا
(دیوان فدایی، ۴۳۶)

مخدوم جبرئیل امین، مختار رب ذوالمنن
شمع حریم هل اتی، قائم مقام بوالحسن
(دیوان صباحی، ۱۲۵)

روز و شب چون زیبی رجاج دارد اضطراب
(دیوان صبوری، ۳۰)

خیام آل عصمت را به باد سوختن دادی

ای دل ز تشنه کامی آن روز غم مخور
۲-۲-۲ حصر صفت بر موصوف

جز شیر خدا گزیده رب
۲-۲-۳ سوال بلاغی

لب تشنه رفت چون ز تن شاه دین روان
ورنه خدنگ آه یتیمان گرفت اوج
گر نیست عکس آبله پای کودکان
۲-۲-۴ اطناب

۲-۲-۴-۱ ایضاح بعد از ابهام

عارف زدستگاه جلالش نگشت کس
یعنی علی عالی اعلاء که جبرئیل

۲-۲-۴-۲ تکرار

۲-۲-۴-۲-۱ تکرار به جهت تاکید

نکو بنگر که حق این است و این است

۲-۲-۴-۲-۲ تکرار به جهت تعظیم و بزرگداشت

علی ولی به جهان وزیر، علی ولی شه بی نظیر
علی ولی شرف شهی، ید قدرت اسداللهی

۲-۲-۴-۳ متمیم و تکمیل مطلب

آل عبا را چارمین، ماه فلک، شمع زمین
ماه سپهر آتما، سرو ریاض لافتی

۲-۳ بیان

۲-۳-۱ تشبیه

در منقبت حضرت علی بن ابیطالب (ع)

آسمان اندر هوای گنبد زرین او

۲-۳-۱-۲ تشبیه حرفی

در مصیبت واقعه عاشورا

هرشعله آه دل الفی زین روایت است
هرقطره اشک خون نقطی زین حکایت است
(دیوان صفایی، ۴۰۶)

تشبیه حروف، تشبیه مشروط و تشبیه مضمّر که در قرن دهم و یازدهم در اشعار دینی رواج زیادی یافته بود در این دوره رواج چندانی ندارد.

۲-۳-۱-۳ تشبیه مرکب

باز افق هلال محرم شد آشکار
نی نی به قتل تشنه لبان از نیام چرخ
بر چهر چرخ ناخن ماتم شد آشکار
خونریز خنجری است که کم کم شد آشکار
(دیوان صفایی، ۳۸۶)

۲-۳-۲ استعاره

در منقبت امیرالمومنین (ع)

یکی گلزار ذات اوست در وی یازده گلبن
یکی دریا وجود اوست در وی یازده گوهر
(دیوان سروش، ۲۶۲)

در اشعار دینی دوره مورد بررسی استعاره تمثیلی و تمثیل در آرایه ها دیده نمیشود.

۲-۳-۳ مجاز (ذکر جزء اراده کل)

شه به حرم رخ نهاد و شیهه مرکب
در حرم آمد به گوش حضرت زینب
(دیوان فواد، ۳۴۳)

۲-۳-۴ کنایه

در منقبت حضرت امام محمد باقر (ع)، آفریده نار کنایه ایماء از شیطان است.
نکرد سجده به نورش آفریده نار
ز رحمت ملک العرش زان محروم
(دیوان سروش، ۴۶۹)

۲-۴ تمایزات ایجاد گردیده در قالبها

موضوعات دینی در قالب مثنوی

فدایی کزازی مثنویهایی با موضوع حکایاتی از ائمه معصومین (ع) سروده که با توجه به تعداد آنها و گزینش موضوعات حکایات کاری هدفمند بوده است و در واقع جایگزینی برای داستانهای نقل شده از صوفیان و کراماتشان در ادبیات شیعی محسوب میشود. از جمله این موضوعات؛ حکایتهایی در حبّ حضرت امیرالمومنین (ع)، قضاوتهای بی نظیر ایشان، شرح مبارزه صفین حضرت علی (ع)، شأن نزول دعای نادعلی توسط جبرئیل، گذشتن از سرزمین کربلا در جنگ صفین و بازگو کردن شرح وقایع کربلا، در زهد حضرت امام سجاد (ع)، درباره حضرت امام صادق (ع) و یارانش و درباره حضرت امام محمد بن علی الجواد (ع) میباشد.

صفایی جندقی مثنوی نسبتا بلندی به نام رقیه نامه سروده است و وقایع پس از عصر عاشورا تا شهادت این فرزند حضرت سیدالشهدا را به تصویر کشیده است.

هر قدم جای تسلی سیلی اش	از طپانچه رخ چو برقع نیلی اش
از زمین نینوا تا باب شام	باب جستی زان اسیران گام گام
نیمه شب از مشرق آن طشت زر	همچو شعرا بر غریبان تاخت سر
رخ به سر بنهاد و گفت ای وای باب	وه که کرد از خون سرریشخت خضاب
یا رب آن کافر درون کی بود کی	کاو یتیمم ساخت در این کودکی
شمع‌وش بر تار و پودش دل فروخت	پای تا سر بی نفیر و ناله سوخت
بود غسالش چو صرصر کز چمن	فصل دی بیرون برد برگ سمن
کرد چون پیراهنش از تن برون	پای تا سر دیدش از خون لاله‌گون
آن بدن عضوی سیه عضوی کبود	ساق تا سر یا ورم یا زخم بود

(دیوان صفایی، ۴۷۵-۴۸۵)

حیران یزدی مثنویهایی در مضامین احادیث مهم شیعی سروده است و مطلب دیگری در آن نیاورده است که ابتکار و نوآوری این شاعر محسوب میشود. سرودن معانی و مضامین احادیث در قالب مثنوی، بدین صورت هدفمند و به تعداد قابل ملاحظه، قبلا در اشعار شاعران دیده نشده است.

در مضمون حدیث: «ضربت علی یوم الخندق افضل من عباده الثقلین»

از نص نبی به قول مطلق	یک ضربت او به روز خندق
بهت‌تر بود از ره اطاعت	از جن و بشر هر آنچه طاعت

(دیوان حیران، ۸)

فواد کرمانی فضایل و مراثی حضرات معصومین (ع) را در چندین رشته مسمط بیان کرده است:

ای ز علمت مدرس ایجاد را آداب علم	ربّ علم آمد کلامت در بر ارباب علم
در صدف عقل تو دارد گوهر نایاب عشق	خواند از علم لدن تا شهر علمت باب علم

آسمان را حلقه زرین باب است آفتاب(دیوان فواد، ۳۱۷)

نتیجه گیری

اشعار دینی قرنهای دوازدهم و سیزدهم بخش قابل ملاحظه‌ای از اشعار دیوانهای شعری را در برمیگیرد. اشعار دینی این دوره معنی گراست بدین ترتیب مختصات فکری در این اشعار پربسامدتر از مختصات ادبی است. به برخی از صنایع ادبی مانند تلمیح، حسن تعلیل، اسلوب معادله و تنسیق الصفات در بدیع معنوی توجه بیشتری شده است.

اسناد مجازی اغلب به شکل مخاطب قرار دادن فلک و روزگار به خاطر ظلم و ستم بر اهل بیت به خصوص در واقعه عاشورا به کار رفته است.

با افزایش حجم مناقب خاص و ذکر فضایل معصومین(ع) از میزان تخیل پردازی در اشعار دینی کاسته شده است. اغلب بسامد صور خیال در اشعار مدح عام بیشتر از اشعار مناقب خاص حضرات معصومین(ع) می‌باشد.

در اشعار این دوره برخی از مباحث کلام به علت اتفاق نظر در کلام شیعی مطرح نشده است؛ مانند امکان رویت خداوند، حادث یا قدیم بودن قرآن، حسن و قبح عقلی. برخی از مباحث کلامی مانند جبر و اختیار و قضا و قدر ظاهراً در گفتمان این دوره نقشی ندارند و کمتر از آنها صحبت شده است.

تمرکز اصلی بحث‌های کلامی این دوره بر «امامت» متمرکز است و مسایلی مانند تصریح بر جانشینی بلافضل حضرت امیرالمومنین(ع)، انتخاب امام بر اساس نص و تعیین، علم امام، مفترض الطاعه بودن امام بر حق، ولایت تکوینی ائمه (علیهم السلام) بررسی می‌گردد.

اشاره به رجعت و ظهور امام زمان نیز در اشعار مطرح شده است اما هنوز ادبیات انتظار شکل نگرفته است و مولفه‌های آن در این اشعار برشمرده نمی‌شود.

اکثر شاعران این دوره اهمی در تیراً از دشمنان ائمه معصومین(ع) و دفاع از ایشان دارند. مدح عاشقانه ائمه معصومین(ع) و عرفان کمتر در آثار مورد بررسی قرار گرفته وجود داشته است. گویا مباحث ادبیات دینی در این دوره برای شاعران مشخص گردیده است.

تمایزاتی در قالب شعری ایجاد گردیده است. شاعران علاوه بر ترکیب بند و ترجیع بند برای ذکر وقایع عاشورا و مباحث ولایی از مسمط نیز استفاده می‌کنند. نوآوری‌هایی در مثنوی صورت گرفته است؛ فدایی مازندرانی وقایع زندگی ائمه(ع) را در این قالب ذکر می‌کند. که با توجه به حجم اشعار و موضوعات کاری هدفمند است و این وقایع را جایگزینی برای نقل داستانها و حکایات صوفیانه مطرح شده در ادبیات قرار داده است. صفایی جندقی در این قالب رقیه نامه در سرنوشت دختر حضرت امام حسین(ع) را سروده است. حیران یزدی برخی از احادیث مهم شیعی را در قالب مثنویهای جداگانه ای میسراید که تنها به بیان مضمون این احادیث میپردازد.

اشعار دینی در قرنهای دوازدهم و سیزدهم شکوفاترین دوران خود را چه به لحاظ کمی و چه به لحاظ کیفی سپری کرده است.

مآخذ

۱. قرآن کریم
۲. اصول الکافی، کلینی محمد بن یعقوب، جلد دوم، ترجمه محمد باقر کمره‌ای، اسوه، قم
۳. انیس الذاکرین، کیوان کاشانی، مهدی، مصحح افشین عاطفی، کاشان، همگام با هستی، ۱۳۸۴
۴. بحار الأنوار، مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، محقق و مصحح جمعی از محققان، بیروت، دار إحياء التراث العربی ۱۴۰۳ ق.

۵. تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله، ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، قم، جامعه مدرسین، چاپ: دوم، ۱۴۰۴ / ۱۳۶۳ق.
۶. ح، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، سکانی عبیدالله بن عبدالله، محمدباقر محمودیالتابعه لوزاره الثقافه و الإرشاد الإسلامی، مجمع إحياء الثقافه الإسلامیه، تهران، ۱۴۱۱ق.
۷. دیوان آذر بیگدلی، آذر بیگدلی لطفعلی خان بیک، به کوشش دکتر حسن سادات و غلامحسین بیگدلی، علمی، تهران، ۱۳۶۶
۸. دیوان اشعار طرب اصفهانی، طرب اصفهانی ابوالقاسم بن رضاقلی، مصحح جلال الدین همایی، تهران، فروغی، ۱۳۴۲
۹. دیوان اشعار محمدکاظم صبوری، صبوری محمدکاظم، تصحیح و تحشیه ملک زاده محمد، تهران، ابن سینا، ۱۳۴۲
۱۰. دیوان اشعار وفایی شوشتری، وفایی شوشتری ملا فتح الله، به انضمام اشعار میرزا عبدالرسول مداح شوشتری، به اهتمام مهدی آصف، تهران، جمهوری، ۱۳۷۸
۱۱. دیوان اشعار، حزین لاهیجی، به کوشش ذبیح الله صاحبکار، تهران، سایه، ۱۳۷۴
۱۲. دیوان حیران یزدی، حیران یزدی غلامرضا اسماعیل، به اهتمام احمد کرمی، تهران، انتشارات ما، ۱۳۸۴
۱۳. دیوان صباحی بیدگلی، صباحی بیدگلی کاشانی سلیمان، به کوشش احمد کرمی، تهران، انتشارات ما، ۱۳۶۵
۱۴. دیوان صفایی جندقی، صفایی جندقی، تصحیح و مقدمه علی آل داوود، تهران، کتابخانه و موزه و مرکز اسناد و مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۸
۱۵. شمع جمع دیوان اشعار فواد کرمانی، فواد کرمانی، تهران، شرکت سهامی طبع کتاب، ۱۳۸۶
۱۶. طرف من الانباء و المناقب، ابن طاووس علی بن موسی، مصحح قیس عطار، مشهد، ۱۴۲۰ق.
۱۷. عیون أخبار الرضا علیه السلام، ابن بابویه محمد بن علی، جلد دوم، نشر جهان - تهران، ۱۳۷۸ق.
۱۸. کلیات دیوان فدایی، فدایی مازندرانی کزازی محمد اسماعیل بن محمد هادی، به تصحیح و مقدمه دکتر غلامرضا فدایی، تهران، پیام سحر، ۱۳۹۲
۱۹. محمد صالح بن احمد شرح الکافی - الأصول و الروضة (للمولی صالح المازندرانی) محقق و مصحح شعرانی ابوالحسن، مازندرانی، تهران، المكتبة الإسلامیه، ۱۳۸۲ق.
۲۰. مدایح و مراثی مشکوه تبریزی به انضمام معراج نامه، مشکوه تبریزی، یاقوت احمر و مثنوی راهبیه، تحقیق رحیم نیکبخت، امیر نیکبخت، تبریز، ایران شناخت، ۱۳۹۲
۲۱. المسترشد فی إمامه علی بن أبی طالب علیه السلام، محقق و مصحح محمودی احمد، طبری آملی کبیر محمد بن جریر بن رستم، قم، کوشانیپور، ۱۴۱۵ق.
۲۲. مشارق أنوار الیقین فی أسرار أمير المؤمنین علیه السلام، حافظ برسی، رجب بن محمد، محقق و مصحح علی عاشور، بیروت، أعلمی، ۱۴۲۲ق.
۲۳. من لا یحضره الفقیه، ابن بابویه محمد بن علی، مترجم غفاری علی اکبر و غفاری محمد جواد و بلاغی صدر، محقق و مصحح غفاری، علی اکبر، تهران، چاپ: اول، نشر صدوق، ۱۳۶۷ش.
۲۴. نوادر الاصول فی معرفه احادیث الرسول، ترمذی ابو عبدالله محمد بن علی، بیروت، دارالجلیل، ۱۴۱۲

۱. ابوحمزه فاطمه، بررسی سبکی اشعار دینی نیمه دوم قرن دهم هجری، فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال ششم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۲، شماره ۲۲
۲. ابوحمزه فاطمه، بررسی سبکی اشعار دینی قرن یازدهم هجری و مقایسه آن با قرن نهم و دهم هجری، فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال هفتم، شماره دوم، پاییز ۱۳۹۳، شماره ۲۵